

LXIV. ŐSTERMELÉS.

Nagy uradalmak. A gazdasági szellem javulása. Vadászat. Halászat. Állattenyésztés. Földművelés. Szőlőművelés. Erdőgazdaság. Bányaművelés. Ásványvizek.

Aradvármegye a nemzeti királyok korában nagybirtokokból állt; a fejedelmek korában megkezdődött a feldarabolás, a törökök kiűzése után azonban ismét a latifundialis rendszer kerekedett felül. A föld nagyobb része mint uratlan jószág lett a kincstáré, mely — beleértve a gyakran oly bizonytalan sorsú modenai uradalmat is — több mint egy századon át az egész területnek közel 40%₀-át foglalta le magának. Árulta a földet s nagyon keveset törődött beruházásokkal. Az a kevés újítás, melylyel Aradban a mezőgazdaság terén találkozunk, nem a kincstár jószágairól indult ki. A kincstár a haszonbérlet rendszerént honosította meg, még pedig oly alakban, hogy az ellen a vármegye az országgyűlésen is többször felszólalt. A későbbi földesurak egyrésze éppen a nagybérleőkől került ki s kivált azokból, kik — a XVIII. században — egyszerűen legelőknek és kaszálóknak vették ki a legszebb területeket. Mária Terézia tudvalevőleg azon az úton volt már, hogy középbirtokokat alakítson Aradban, midőn az aachení béke (1748.) ismét helyreállította a modenai uradalmat s hosszú időre megakasztott ezen a vidéken minden egészségesebb fejlődést. A modenai hercegek is a haszonbérlet lelketlenebb, de kényelmesebb módját választották. Ezekben a bérletekben azonban, kivált a kincstár, kedvezésben részesítette már a községeket is, de — hogy sok vesződség ne legyen a bér beszedésével — a községeknek, mint erkölcsi testületeknek, hosszabb időre adta ki a földet s rájuk bízta a további felaprózást. Azzal, hogy ez rablógazdaságra vezethet s hogy a bérlő, nem gondolva utódjával, kivált a bérlet utolsó éveiben minden zsirját kiveszi a földnek, senki sem látszott sokat törődni. Dicséretes kivétel volt *Hengelmueller*, ki medgyesi kincstári bérletét 1821-ben kitűnően felszerelte s azon 1500 bérest és 600 ígás állatot foglalkoztatott, úgy hogy Medgyest akkor Kis-Mezőhegyesnek nevezték. Tíz év mulva azonban ezt is felaprózta a kincstár.

1817. után vesztett ugyan térfogatából a kincstári gazdálkodás, de tovább virágzott a latifundialis rendszer s József nádor egymaga 8 □

mföldnyi uradalmat szerezhetett Aradban. Másrészt azonban az új földesurak józanabb és nemesebb elvek szerint álltak munkába s kevesebb, de állandóbb haszonra dolgoztak; azonban mentül csekélyebb sikerrel addig, míg az uradalmi gazdálkodás a *jobbágyság* rendszerén alapúlt. Az ingyenmunka került a legtöbbe, s a jobbágyság lehetetlené tette a munkáviszonyok s velök az egész gazdasági élet javulását¹⁾. De nem Széchenyi volt már az egyetlen, ki a magánjogi viszonyok gyökeres átalakításától remélte a nemzet gyors felvirágoztatását. A magyar hűbéries birtokrendszer, az ősiség, úrbér stb. ellen intézett támadások, melyek a közjog féltett köreit is érintették s azok az életrevaló javaslatok, mikkel Széchenyi a régi bajokat orvosolni akarta, a gazdaközönségbe is új életet öntöttek s Aradmegye gazdaközönsége kitarító munkása lett Széchenyinek.

A szervezett uradalmak gazdatisztjeit méltó elismerés illeti meg. Az aradi kincstári praefectura élén 1702. óta a XVIII. században *De Culm Herdegen* J. F. Bernát, Edelsbacher Zsigmond, Rieschl Ádám, Redl József, Lovász Mihály, Deseő Ádám állottak; a két utóbbit kivéve tehát merőben idegenek. Deseő ugyan Pécskáról Aradra tette át a jószágigazgatóságot, utódai azonban, kik közt *Érkövy* Adolf a legnevesebb, ismét Pécskán laktak, míg a pénzügyminisztérium 1885. január 21.-én május elsejétől végleg Aradot nem jelölte ki az uradalom középpontjául. A rendiség utolsó évében a temesi kir. kamara igazgatósága alá tartozó aradi uradalomnak 56 tisztje volt; és pedig az aradi számtartóságban 4, a pécskai tisztartóságban 20 és a ménésiben 10, míg a többi az aradi maroshídi vámhivatalra, az aradi erdőhivatalra, s a kamarai ügyészségre s építészeti hivatalra esett²⁾. Tisztán Aradmegyében működött 2 tiszttartó, 3 szám-

¹⁾ A *Gazd. Lapok*ban (1861., 393.) így ír Padurán Tógyer, kuvini parasztagazda: »40 évig jártam úr dolgába; a hogy szántottunk, vetettünk, jó volt az uraságnak ingyen fejében, apánk búne és gyávasága miatt; termett a föld, a mit termett; senki sem mondott jobbat tetteinknél; úrdolgában ritkán dolgoztunk lelkesen, csak hogy a napot lerójuk. Ha rossz munkánk miatt rossz termés volt, annak az idő volt az oka, nem mi és *est* az uraságok is elhítték. Nekünk hasznosabbat senki sem tudott mondani. Ha az uraságnak eszébe jutott szántani, vetni, kaszálni, — hajtott s mi mentünk, míg kitelt. Ha az uraság valami hasznosabbat látott más országban és azt velünk egyszer megpróbáltatta, azt vagy mi rontottuk el, vagy az idő s így a jobb nem is jöhetett divatba; mi nem is akartunk a parasztnál okosabb gazdát látni soha, saját és községünk vesztere.« Volt $\frac{1}{4}$ sessiója vagyis 1 magyar hold belsősege, 2 hold rétje s 5 külön dűlőben 8 hold szántóföldje, mint külsőség. A rétet sohasem tisztogatta, javította, későn kapálta, a sarjúval nem gondolt; váltógazdasággal nem törődött, búza búza után, kukoricza kukoricza után jött. $\frac{1}{4}$ session termelt 16—20 köből búza, vagy 20—24 köből szemes kukoricza s néhány kocsi tők; nagy-néha egy kis árpa, vagy zab. A búzát addig hordták, napokat vesztegetve, piacra, míg itthon Mundrutz Izsák boltos megvette köblét 4 váltóforintjával, a kukoriczát $2\frac{1}{2}$ vfrttal. Mégis megéltek. Ha a robotot ledolgozták, szabadok voltak; fizetett egy fertály után adóban 8 frt 10 krt, szolgált 20—25 napot; volt 2 lova, tehene, 4—6 malacza, 12 juha; mégis csak megélt 1848 előtt. Tíz év múlva kétannyit fizetett, mint a mennyit földje öszszesen ért. — ²⁾ *Fényes*, Magyar gazdatiszti névtár 1848-ra, 93—94. l.

tartó, 2 kasznár és 4 ispán, 3 ellenőr, 3 irtók, 1 mérnök, 1 ügyvéd s 1 dohánytermesztési felügyelő; tehát kétannyi, mint a század elején, de kevesebb, mint a mennyire a roppant területen szükség lett volna.

Jobban szervezték József nádor örökösének kiséjéi uradalmát, melynek 36 tisztje közt orvos és barom orvos is volt; vagy Dietrich báró pankotai uradalmát 33 tiszttel, kik közt a teljes meghatalmazotton és az ügyvédeken kívül már szesz- és mőalmi tisztek is szerepelnek. Érdemes följegyezni, hogy az Aradban ösmert első gépész («erőművész») *Mejli* János volt, a buttyini mőmalomban. Csernovics Péter mácsai, simándi, és medgyesi uradalmában 12, Forray soborsini uradalmában 20 (közte 1 postakezelő, díszkertész, ispánrangú házfelügyelő és ménesfelügyelő). Gyulay grófnál Zaránd-Panátban 8, Königssegg grófnál Boros-Sebesben 15 (közte 1 külön robottiszt s a vasgyári tiszttartóság), Wirkenburg grófnál Szakácsban 6 tiszttel működött¹⁾. A Salbek-család petrési uradalmában, melyhez 16,000 hold erdőn kívül mindössze csak 430 h. szántóföld és 60 h. kaszáló tartozott, 7 tiszttel (egy jószágigazgató-főerdész, 3 erdész, 1 ispán, 1 könyvvezető, s 1 lovászmester) és 39 cseléd (3 lovász, 12 erdőcsősz, 1 kertész, 4 kertészlegény, 1 igáskocsis, 12 béres, 3 kanász és 1—1 tehenész, szamaras és csikós) talált alkalmazást²⁾. Jól rendezett uradalom volt a borosjenei is, hol az Atzéloknak már 1803-ban külön jószágigazgatójuk, tiszt- és számtartójuk, ügyvédök, mérnökük és ispánuk volt.

Mindig bizonyos zökkenéssel járt, ha valamely uradalom más kézbe ment át; pl. a borossebesiben a kincstár 1 tiszttartót, 1 főerdészt, 1 kasznárt s 2 ispánt, Königssegg gróf már, ki 1806. átvette, csak 1 tiszttartót s 2 ispánt tartott³⁾.

Az uradalmak főbb tisztjei 1848-ig a megyegyűléseken is megjelentek; pl. 1746. márcz. 1-én 7 tiszttartó vett részt a közgyűlésen s közülük a világi Squarics László utóbb a megye alispánja lett. 1768. júl. 5-én 9 tiszttel vett részt a tanácskozásban s így módjuk volt hatni a gazdasági ügyekre; de különben is gazdálkodással foglalkozott a megyegyűlésnek majdnem minden egyes tagja.

Már e század elején mint kiváló gazdát említik *Deseő* Ádámot, *Kapdebő* gyulavarsándi és *Fedlicska* pankotai tiszttartót, *Szakács* János holdi számtartót, *Lachner* János pankotai s *Thuróczy* Taddé borossebesi ispánt stb. Arra is gondoltak, hogy a mezőgazdaságot és az állattenyésztést gazdasági iparral kössék össze és Boros-Sebesen szódagyár, Kisjenőben sör- és szeszgyár, több helyütt malom stb. építésével fokozták a vezetőség alatt álló uradalmak jövedelmét; a gazdaság ez ágának azonban nagyobb lendületet csak a Nádor-malomcsatorna megnyíltával adhattak. Ha nem dolgoztak is sokat a szaklapokban, figyelemmel kísérték a haladást, mely-

¹⁾ *U. o.* 113., 125—6., 135—6., 142., 155. — ²⁾ *Gazd. Lapok*, 1858. 34. sz. —

³⁾ *P. Nagy*, Arad, V. 135.

ről hírt adtak s az ő érdemök, hogy Holdméziesen, Kurticson stb. a faeke helyett először hozták divatba a vasekéket, melyeket e községek büszkén viselhetnek czímereikben¹⁾. A hol pedig felülről, t. i. a földesúr részéről indult ki a reform, mint pl. a kisjenei uradalomban, gyorsan megtanulták a gazdasági gépekkel való bánást s robotoló parasztok helyett gépek kezdtek végezni a munkát kinn a mezőn és benn, a csekély számú gyárakban.

1768. decz. 12. még, midőn a kormány a megye véleményét kérte egy orsz. *gazd. egyesület* felállítása iránt, a rendek azt felelték, hogy a nép a maga eszéhez képest régi módon szánt, vet s ha kedvez az időjárás, bőven terem a földje, tehát nincs is szüksége gazd. egyesületre. Aradban ekkor egy földesúr sem állt be az új egyesületbe²⁾; 1845. aug. 19., 1866. és 1875. júl. 12. pedig már Aradon is külön gazdasági egyesület alakult, mely kiállításokat, eke- és gépversenyeket stb. rendezett s belőle rajzott ki a pécskai gazdakör (1877.) s az aradmegyei méhészegyesület is (1878.) A *gazdasági tanintézeteket* már a múlt században látogatni kezdték az aradiak; pl. a szenci akadémiába még 1772-ben be-

íratkozott Bacskó Antal János és 1774-ben Stanislovics Pál; 1771-ben pedig az ifjú Török Antalt Eszékre küldték, hogy a selyemhernyótenyésztést tanulja, s örömmel üdvözölték a bécsi méhészkola felállításának hírére is. Minderről a tanügy történetében volt szó.

E vállalatnak más kötete számol be arról az eredményről, melyet az öntudatban, ismeretben és lelkesedésben egyre gyarapodó gazdaközönység Aradban elért. De nyer világosságban ez az eredmény, ha összevetjük a másfélszáz esztendő előtt talált állapotokkal.

Ösmeretes, hogy Aradban csak parasztgazdaságok élték túl a török hódítást. A földművelés nem akadt meg végképen s 1726-ban, ebben a rossz esztendőben is volt eladó búza Kovaszincz és Kúvin termékeny vidékén. Zarándban Székudvar, Otlaka, Simánd, F.-Varsánd, Komlós, Kerék és Pankota gabonája híresedett el legjobban. A legszebb barmokat Kovaszincz és Kúvin táján tenyésztették, a leggyöngébbeket a hegyes vidékeken. Gulyát kevés lakos tartott s a legtöbben csak házi szükségleteikre tenyésztettek barmot, lovat, juhot, disznót. A lovak kicsinyek, de gyorsak és kitartók; a disznók kicsik s vörösek és feketék; a magyar-fajta juhok mellett már német fajtákat is meghonosítottak. A vadászat erősebben

¹⁾ Kurtics czímerében rajzhiba az 1759. évszám 1859. helyett. — ²⁾ *Jk.* 1768. 289., 1771. 175.

divatozott. A zarándi síkon szarvasokra, dámvadakra, nyúlakra, a hegyek közt medvékre, hiúzokra, s más ritkább állatokra mindenki vadászhatott. Tiltották nagyon a vadászatot, a parasztek azonban a terméseiket rongáló szarvasok és dámvadak közül fütyköseikkel mégis igen sokat vertek agyon. Tűzok, daru, fáczán, császármadár, fogoly, a havasok közt sas, sólyom, ingerelte a vadász szenvedélyét¹⁾.

A *vadak* sokaságát mutatja, hogy a mult század elején még a téli szálláson levő katonák sem voltak tőlük bizton²⁾ és Zaránd, Govosdia, Minyád, Laáz stb. kezdetlegesen vésett címereikbe is fölverték a szarvast, Lupest a farkast; a vízmadarak sokaságára Ternova címere is emlékeztet. A farkas különben is annyi volt, hogy a jobbágyoknak 1745. táján Aradmegyében évenként 300, 1747-től pedig járásonként 50 farkasbőrrel kellett beszámolniok. Szláv Pál, a kir. ügyek igazgatója, 1768. már ismételen tiltakozott az ellen, hogy a kincstári jószágok szomszédai, főkép az aradiak, a tilalmas erdőkben és szigetekben nagyobb vadakra vadásztak, miért is az 1729: XXII. t.-cz. alapján újból tilalom alá vetette az

Arad és Pécska s a Maros és az országút közt fekvő, valamint a solymosi erdőket. Ellenben a ragadozó állatok kiirtásának könnyítése végett a megye 1786. ápr. 20. meghagyta a falusi bírácoknak, hogy 2—3 puskás embert tartsanak. Ezek a puskások egy farkasért, az állat bőrén kívül, 1 frtot, s 10 veréb vagy 5 varju és csóka fejéért 3 krajczárt kaptak. Különösen üldözték a verebeket. Már 1745. máj. 16. ötven bottal fenyegették azt a jobbágyat, ki egy év alatt száz verebet be nem ad. 1747. okt. 24. minden egyes dica után 200 verébfejet róttak ki s azt a különös intézkedést tették, hogy a hanyag minden egyes el nem ejtett farkasért 2 frtot s minden verébert egy dénárt fizessen. Arad városának 1751. szinte kegyképen engedtek el 2000 verébfejet. Mindamelltt a verebek, csókák, szarkák, sasok és kányák 1773-ban úgy elszaporodtak, hogy nemcsak a magtárakban, hanem a szántóföldeken is rendkívül pusztították a gabonát. A dúvadak elszaporodása ellen olykor hajtóvadászatokat rendeztek. Azonban gondoltak a nemesebb vadak védelmére is. *Consbruch* gróf volt az első, ki Zarándon vadászkeretet állított; őt követték a Forrayak Soborsinban, a Salbekek Petrisben, az Edelspacherek Zarándon, az Atzélók

¹⁾ *BZ*, Arad és Zaránd leírásában. Kézirat. — ²⁾ *U.-o.* Conpendium, 1792. 374.

Apatelken s a borosjenei Háda-szigeten, hol fáczányost állítottak, a Simonyiak Vadászon, József nádor Kisjennőn stb.

A *halászat* szintén nem tartozott többé a nép rendes foglalatosságai közé; 1720-ban a hivatalos jelentés szerint az aradiak már nem is értettek hozzá s így hasznuk sem lehetett belőle. A községek közül jóformán csak a harcsáiról híres Sikula czímerében vannak halak. 1793. Borosjenő mellett a Fejér-Körösben vízimadarakat nyeldeső félmázsás és Radnán a Marosban mázsás harcsákat fogtak¹⁾. Ugyanakkor szokatlan nagyságú pisztrángjaikról voltak nevezetesek a déznai várrom mellett csörgedező kristálytisztá patakok²⁾; újabban Török Endre 8 tóban fogta föl a patakok vizét s mesterségesen kezdte tenyészteni bennök a halakat, melyeknek számát 35,000 re növelte. Aradmegye vizeiben most 4 rendben 38 féle hal ösmeretes³⁾. 1790-ben Aradban egy tokot vagy egy eleven kecsegét 10, eleven csukát, pontyot, harcsát vagy más nagyobb halat 7 s kisebbet 2 krajczáron, «elállottan» pedig még olcsóbban lehetett venni. Három

krajczárért 20 darab rákot is adtak⁴⁾. Legjobban a réti csik (*Cobitis Fossilis* L.) sorsa bizonyítja, a vizek szabályozása óta mennyire megfogyott Aradban a halak száma.

Az állattenyésztés a XVIII. század elején nem járt haszonnal. Az aradiak még 1720-ban is alig adtak el 2760 forint ára baromnál többet; pedig volt elég jószáguk, mert 6—8 ökörrrel szánthattak, s rendes mészárszék nem lévén, mindenki annyi barmot vághatott le, a mennyit éppen akart. Idegen kereskedők messzeföldről hajtottak barmokat az aradi legelőkre. Így 1743-ban 19 örmény, 8 oláh, 10 bolgár, 9 görög, 8 rác z összesen 18,500 marhát legeltetett Aradban, a bánságiak, erdélyiek, bihariak pedig 20—100, sőt több barmot is tartottak Lőkősháza, Kis-Kamarás, Bánkúta, Bodzás, Sofronya, Kereki, Sikló, Simánd, Jenő, Pankota pusztaságain. A hegyvidék legszebb czímeres marháit Berzován és Govosdián tenyésztették. Gorove Kristófnak magának 1500, a túri «sánta görög»-nek 1000, a vingai Kacsamághoknak 600, az oláh Szebenyi Lászlónak 500 marhája volt. Aradon, melynek különben már ekkor híres marhavásárai

¹⁾ Grossinger, Hist. Phys. Regni Hung. III. 104—5. — ²⁾ U.-o. 118. — ³⁾ Simonkai e vállalatban, I. k. 2. rész, 79—81. — ⁴⁾ Ő. 1790. jún. 24., 20.

voltak, csak 3 marhakereskedő (Jacobleo János, Milyi Antal és Sevicz János alezredes) lakott¹⁾. Magában Aradvárosában a barmok száma, 3—400 borjút oda nem számítva, 1749-ben 1152, — 1759-ben 960, — 1769-ben 1382 és száz év múlva, 1869-ben, csak 657 darab volt. A város 1753. 3275 frton egész gulyát vásárolt össze és szállást, aklot készítettett számára. Ez ár annál feltűnőbb, mert maga a város bikája csak 20 frtba, ellenben 1794-ben már a sovány ökör párja is 86 frtba került²⁾. 1740., 1751., 1769., 1771—2., 1787—1790., 1793. s e században is gyakran (különösen 1808., 1830.) dühöngött a *marhadög*, mi egyik legfőbb oka volt a marhatenyésztés hanyatlásának³⁾. 1769-ben pl. üresen álltak egész puszták, hol azelőtt néhány száz ökör legelt; s hizott marháikkal az aradi kereskedők mind ritkábban jelentek meg Pest, Vác és Kecskemét vásárain. Kecskemét után különben akkor Aradon tartották a leghíresebb marhavásárokat⁴⁾. A vész terjedésének egyik oka az állatrendőrség hiánya volt; a krassóiak, temesiek pl. a Marosba dobták a vészben elhullt állatokat, vagy pedig gyanús helyekről kellő bizonyítványok nélkül is hajtottak állatokat erre a vidékre. A baj annál nagyobb volt, mert a vármegye 1770-ben maga jelentette, hogy majd minden lakosa tart fejős tehenet, melyeknek párját még 1794-ben is 8 frton adták. A megyében ekkor nem foglalkoztak marhahízalással; de e tekintetben csakhamar mégis Aradot tekintették az ország első vármegyéjének. 1850. táján már mintegy 10,000 ökör hizott a legelőkön s a 41 szeszgyár istállóiban is néhány ezer, úgy, hogy 1850-ben csupán Bécs számára 14,780 darabot adtak el⁵⁾. A bécsi marhavásár ügye azért mindig első sorban foglalkoztatta Aradmegyét. Legkitűnőbbnek tartották 1848. előtt a kisjenei gulyát, melynek anyagát József nádor 1818—20. közt kezdte összevásárolni és gr. Gyulay Ferencz zarándi és panáti gulyáját, mely a bácsmezei Latinovichok gulyájából eredt. Az úrbériség megszűntekor Aradban 49,575 ökör, bika és bivaly s 53,485 tehén volt összeírva.

A *lőtenyésztés* a korszak elején is figyelmet érdemelt. Az aradiaknak 1720-ban már 50 lóból állt a ménesök, s a jó fajlovakból a város szívesen ajándékozgatott egyik-másik befolyásos úrnak. 1749-ben Aradon 558, 1759-ben 671, 1769-ben 816 és száz év múlva 1988 ló volt. A kincstár s egyes földesurak, pl. Csernovics Mihály, már 1770. előtt kísérletet tettek, hogy nemes ménlovak beszerzésével emeljék a lőtenyésztést; az eredményt azonban éppen nem találták kielégítőnek. 1774-ben, mint szakértőnek, Kászonyi András főjegyzőnek, maga a vármegye adott 100 aranyat ménlovak vásárlására s 1776-ban már volt is három csődöre a megyének,

1) *Jk.* 1743, 287—295. — 2) Stadt-Rechnung, az illető évekről és megyei jk. 1794. 94. — 3) 1784-től kezdve a megye gyakran és tömegesen vásárolt a marhavészről szóló könyveket, hogy a szolgabírák s földesurak közt terjeszsze. — 4) *Korabinsky*, 16. — 5) *P. Napló*, 1855. 32.

mely azokat Szent-Annán, Eleken és Pécskán helyeztette el. 1771. okt. 21. és 1780. szept. 15. elrendelte, hogy minden ménestartó község egy-egy jobb csődört vegyen s hogy kistermetű méneket többé ne ereszsenek a ménesbe. A földesurak közül ekkor Lovász Zsigmond, Edelpacher Zsigmond, Kászonyi András, Csernovics Lázár, Lukács György és Bogdanovics Tódor tartott méneseket¹⁾. Éppen Arad-, Csanád- s a szomszédos vármegyék lóállományának nemesítése volt II. József császár célja, mikor elfogadván Csekonics József kapitány tervét, hogy állami ménest állítson fel, ennek helyéül Lovász aradi jószágigazgató, kinek Ötvenesen magának is szép ménese volt²⁾, s több törzstiszt javaslata alapján a csanádmegyei Mezőhegyest jeltelte ki³⁾. Zeyk Zsigmond ker. főbíztos már 1785. szept. 10.-én jelentette Aradmegyének, hogy Bukovina havasaiból a méneket e

napokban viszik Mezőhegyesre, melynek istállói s tiszt lakásai építéséhez Arad ezentúl tömérdek fát és téglát fuvaroztatott⁴⁾. A császár igen sok kedvezésben részesítette mindazokat az aradmegyei jobbágyokat és egyéb gazdákat, kik lovaiknak állami ménekkel való fedezetését megengedik⁵⁾. Míg II. József ekkor még csak 65—75 frton volt hajlandó visszavásárolni az állami ménektől származott hároméves csikókat s 1794-ben a mértéket megütő nagyobb ló 90, a kisebb parasztló pedig 25 s a jobb 40 frton kelt, 1809-ben az aradi fölkelő nemesek részére már 250—300 forintért vásárolták a közönséges, 14—15 markos, félhúsú s 4—600 forinton az istállós lovakat⁶⁾. Wenckheimnak és Orczynak a lótenyésztés emeléséről írt művei, Széchenyi föllépte s azok a lóversenyek, melyeket Bohus János

¹⁾ *Jk.* 1770. 91., 1771. 316., 1774. 220., 1776. 40., 74., 1780. 48., 1781. 62., 1783. 89. — ²⁾ *Vály*, Magyarország. 1799., II. 736. — ³⁾ E ménesbirtok alapításának története *Ruiss* Gyulától, Tört. és Rég. Értesítő, 1888., három közlés. Különlenyomatban is. — ⁴⁾ *Jk.* 1785. 683., 700. — ⁵⁾ *Ruiss*, 149—150. — ⁶⁾ *Jk.* 1794. 94. és *Hazai Tud.* 1809. I. 258.

Világos Liváda pusztáján 1828—9-ben rendezett s melyekről már volt szó¹⁾, nagyon jó hatást gyakoroltak az aradmegyei gazdákra. Bohus livádai ménésén kívül Aradban a harminczas és negyvenes években Mácsán Csernovics Péter teli- és félvérei, Medgyesen Hengelmüller kevert fajtái, Atzél Józsefnek keresztezett magyar lovai s Borosjenőn az ő és Gurbán Atzél János angol ménei, Tövisgyházán pedig Bogdanovics erdélyi ménekkel keresztezett moldvai és bessarabiai fajlovai az ország híresebb ménesei közé tartoztak²⁾. A Salbek-családnak nemes erdélyi s angol ménekkel keresztezett ménese 1857-ben oszlott fel³⁾. Azt a bámulatos eredményt, mit a lovak idomításával lehet elérni, Aradon először 1845. mutatta be egy műlovas-társulat⁴⁾. 1850-ben a megyében 375 mént, 17,642 kanczát, 8616 csikót s 21,525 heréltet, összesen 48,358 (1869-ben 51,950) lovat írtak össze.

A magyar *juh* mellett 1724. után német juhokat is meghonosított b. Haruckern. Forray Ignác volt az első Aradban, ki, mint a zarándi uradalom meghatalmazottja, 1785. spanyol vagy páduai tenyészjuhokat kért a helytartótanáctól; tényleg azonban 1786. csak Kászonyi András vállalkozott 200 drb spanyol juh tenyésztésére. A kir. bízottnak még 1789. febr. 7. is bízattnia kellett az urakat a juhnesítésre s arra, hogy a megérkező spanyol vagy páduai kosokat alkalmazzák. 1794-ben mégis azt írja a megye, hogy területén csak magyar és maczedóniai juh van, német és spanyol nincs. A juhok párja ekkor 5 forinton kelt⁵⁾. A juhnesítést nagyobb arányokban a Kászonyiak sofronyai jószágának bérlője, Vörös Zsigmond kezdte meg⁶⁾. 1753-ban az egész Aradon csak 546 juh és kecske volt; ez a szám 1772-ben 5072-re, 1776-ban 2700-ra, 1777-ben 3425-re rugott s így nagyon ingadozott, minek a métely s más járványos betegségek voltak okai. Pankotán pl. a községnek egyetlen évben, 1786. 628 juha pusztult el⁷⁾. 1817-ben az arad-modenai kincstári uradalomnak a pankotai, buttyini, ménesi, kisjenő-zeréndi s pécskai tisztartóságban 2220 eladó báránya volt⁸⁾. Kiváló érdemeket szerzett a juhnesítés körül Hampl József, 1821-től szaturói földesúr, korábban az Erdődyek tisztje, majd maga József nádor; míg ugyanis 1850-ben az egész Aradban csak 141,014 s húsz év múlva 149,136 (közte 67,192 nemesített) juh volt, Kisjenőben magában (1859.) 13,918-ra rugott a számuk, s 1853-ban, a legjobb esztendőben, 2801 bárány jött nyírás alá⁹⁾.

A *sertéstenyésztés* kezdettől fogva jobban bevált. Sovány, de kitűnő faj volt a törökhódítás után tenyésztett fekete s kivált a vörös fajta; ez utóbbit, főképp Vadász környékén, vad malaczkából nevelték föl. 1720-ban

¹⁾ E könyvben II. 527., 531—2. Újabban ismét alakult Aradon lóverseny-társaság.

²⁾ *Mátyus*, Lótudomány, 115. — ³⁾ *Gazd. Lapok*, 1858. 34. — ⁴⁾ *Arader Kundschaftsblatt*, 1845., 16. sz. — ⁵⁾ *Jk.* 1785, 989., 1786. 1659. 1789. 438., 1794. 94. — ⁶⁾ *Fábián*, II. 81. — ⁷⁾ *Jk.* 1786. 1057. — ⁸⁾ *Hazai Tud.* 1817., 45. sz. — ⁹⁾ Jószágismertetés, 211—225.

Aradon csak házi szükségletekre makkoltattak 60—70 ártányt. — Még 1770—80. közt is csak 5—600 sertése volt Arad városának. A vármegye mocsaras, áradásos vidéke mindenesetre kedvezett a tenyésztésnek. Minden községnek meg volt a maga csürhéje, melyet 6—7 gyermek őrzött; a megye csak 1774. ápr. 12. hagyta meg, hogy rendes kondásokat tartsanak¹⁾. 1806. táján a zarándi téli (decz. 17.) vásárra 9000 hízott disznót is fölhajtottak, köztük akárhány 2—4 mázsásat. Ez időtájban 8 frt volt a sovány s ötannyi a hízott sertésnek párja. Atzél István, ki különösen a hosszú, lelógó fülű disznókat honosította meg, ezeket csicsókával tartotta, sőt ezzel hízlalta a maglókat is. Kerülősön a pompás cser- és tölgyemakot, melynek köble 4—6 máriásba került, 1 m. széles és 3 m. hosszú vermekben ásták el, s nemcsak télen és tavaszon, hanem néha még nyáron is azt etették a sertésekkel, kivált a malaczokkal és fias koczákkal. A vermet pozdorjával, náddal, sással, szalmával fedték s földdel hányták be²⁾. Atzél Antalnak Borosjenő mellett az antalfalvi pusztán tartott albá-

niai sertései a harminczas években országos hírvéek voltak³⁾. József nádor 1833-ban a Szerbiából, Milos hg uradalmából, 2 kant és 9 koczáat hozatott s Kisjenőben 1859. már 2809 sertése volt⁴⁾. A sertéstenyésztés járt uradalmában a legtisztább haszonnal. A sertések száma 1869-ben 293,819.

Kecskéket csak a hegyvidékiek tartottak, mintegy 10,000-et.

Méheket szintén jobbadán a hegyvidékiek, kivált a magyarádiak tenyészettek⁵⁾ s nagy sikerrel, mert sok hársfájuk volt. Az aradi határőrök 1750-ig nagyban foglalkoztak méhészettel s a mézt és viaszt jobbadán török kereskedőknek adták el. 1771-ben nem is fogadták a rendek közönnyel annak a hírét, hogy a királyné Bécsben méhésziskolát nyitott s fölterjeszteni ígérték a netán jelentkezőket⁶⁾; a kormánynak 1787. tett fölhívására többen fordultak fölvilágosításért Toldy József bácsmegyei méhészeti felügyelőhöz⁷⁾, a kormány pedig 6 évig fölmentette adó alól a méhtenyésztést⁸⁾. Mindamellét Aradon még 1776. is csak 161 és száz év múlva 114 (az egész megyében 571) méhkas volt. 1794-ben a lépesmész akóját 18, az olvasztott tiszta mézét 20 s az olvasztott sárgaviasz mázsáját 78—80 frton

¹⁾ *Jk.* 1774. 103. — ²⁾ *Nagy*, Arad, IV. 92—3. — ³⁾ *Fényes*, IV. 451. — ⁴⁾ *Jlszágism.* 235—247. — ⁵⁾ *Vályi*, II. 562. — ⁶⁾ *Jk.* 1771. 174. — ⁷⁾ »Rövid oktatás a méhekről való bánásról« cz. kézirata megvan az aradi lyceum Orczy-könyvtárában. Ösmertette *Nusz-bek* Sándor a Méhészeti Lapokban, 1886. — ⁸⁾ *Purecz*, 4.

adták. Csak a legújabb időben emelkedett az érdeklődés, midőn 1878. aug. 25. Aradon megyei s 1882. ápr. 20. Pécskán városi méhész-egyesület alakult. A *selyemhernyó*-tenyésztésről az ipar rovatában lesz szó.

A *földművelés* tekintetében Arad sokáig hű maradt a kevés munkával, de egyúttal kevés haszonnal járó megszokott, régi módhoz. A falusi nép XVIII. századbéli viszonyai, az agrarius lázítások, a reformáló földesurak munkássága stb., szóval különösebben a földesúr és jobbágy közt való viszony e munkának politikai részéből is ösmeretes¹⁾. Maga a mezőgazdaság a rendiség idejében országszerte egy nyomon haladt. A legtöbb

aradmegyei község pecsétjén a földművelés jelvényei, eke, ekevas, kasza, búzakalász van feltüntetve. A vármegye sík részén igen sok és szép *tiszta búzát* szoktak volt vetni és pedig fölvaltva, tavaszt és őszt. Ebből készítették a híres aradi lánglisztet. Magának Aradvárosnak pl. 1749. még csak 495 hold földjét vetették be búzával és 1776-ban is csupán 8426 hold gabonája és 33 hold tengerije volt, holott 1705. a Gyula és Borosjenő közt levő síkon 40,000 ember számára való vetést számítottak. 1771-ben a buza-, rozs-, zab- és árpa-termés mintegy 12,000 pozsonyi mérővel haladta meg a megye népének rendes szükségletét; pedig a harmadnyomású vetés, melyet pedig Mária Terézia 1774-ben a tized és kilenced adól fölmenteni

¹⁾ E könyvben, II. 372—388., 423—4., 431. s köv. II., 527—532.

ígért, Aradban nem divatozott¹⁾. Sőt a jó földműveseknek tartott aradi szerb határőrök 1702—1751. egészen tanyai, vagy szállásos földművelést folytatva, tudni sem akartak arról, hogy az aradi magyarok s németek módjára 2—3 évenként pihenni hagyják, megugarolják s egyszer-másszor kaszálónak használják a földet. Övék lévén a határ legjobb része, a pompás humus-talaj 4—5—6 éven is jól termett s náluk egy ugarolás annyit ért, mint máshol 2—3. Minden őszi vetés pozsonyi mérője után 4—5 s minden tavaszi után 4 mérőt kaptak; 1718—20. közt tehát 3 éven át 22,742 mérő gabona után közel 100,000-et. Ha azután kiéltek egy táblát, egy másikat fogtak föl s amazt kaszálónak hagyva, emebben folytatták rablógazdálkodásukat²⁾. Első sorban ennek tulajdoníthatták, hogy oly kevés volt a jövedelmök; a zarándi és jenői járásban pl. 1720-ban 220 katonai családnak 1204 $\frac{1}{2}$ köblös szántóföld, 556 kaszás rét és 224 kapás szőlő után mindössze csak 318 frtja maradt³⁾. Az igaz, hogy még 1785-ben is, midőn pedig a szomszédos Hunyadban, sőt Arad némely részében is inség uralkodott, Aradban I rajnai frton kelt a búza pozsonyi mérője⁴⁾. Különösen II. József idejétől fogva rendszeren utánajárt a vármegye, hogy minden községben kellő területet vessenek be. A lisztlángnak (montliszt) való búzát mesterségesen készítették elő. A legszebb piros búzát ugyanis a gazda teknőbe töltötte s oltatlan mézporral gyöngén behintve és vízzel kissé befecskendezve megpárolta, (úgy, hogy két pozsonyi mérő búzához vízben rendszeren 5 itcze pormeszet eresztett föl) és őszzsel, Szent-Mihály-napkor, úgy vetette el a búzát⁵⁾. Aradnak több mint egyharmada (1819-ben 399,840 és 1847-ben 410,764 hold) szántóföld volt. Az arány rendszeren az, hogy közel 43% esik az őszi, 51% a tavaszi vetésre s 6—7% ugarra. 1870-ben, tehát körülbelül a korszak végén arattak

őszi búzát	93,233	k. holdon	605,576	bécsi mérőt;
tavaszi «	6,452	«	36,545	« «
kétszerest	34,484	«	231,494	« «
őszi rozst	17,559	«	173,285	« «
« árpát	2,422	«	29,486	« «
tavaszi «	30,687	«	407,720	« «
zabot	31,170	«	319,296	« «
összesen	220,007	k. holdon	1.803,392	bécsi mérőt.

A jobbágyidőkben a *tengeri* volt a hegyvidék legkedveltebb vetése; újabb időkben is 90, sőt 100 ezer holdat foglal el s mintegy másfél millió b. mérő termést ad. A tengerit eleintén Aradvárosa is a gabonafélék rovására művelte; pl. 1749-ben 495 hold búzával, 91 h. zabbal és 16 h. köles-

¹⁾ *Jk.* 1771. 90., 249., 1774. 58. — ²⁾ *Szűllőssy* az Aradi Közlönyben, 1884., 138—9. és *Tagányi* a Magyar Gazdaságtört. Szemlében, 1894. 209. — ³⁾ *Acsády* u.-o., 54. — ⁴⁾ *Jk.* 1785. 269., 369., 1786. 1823. — ⁵⁾ *Hazai Tud.* 1806. jan. 2.

sel szemben 247 h. kukoriczája volt; 30 év múlva pedig közel 8500 hold vetésből már csupán 33 esett a tengerire.

Egyes gazdasági növények csak lassan jöttek divatba. A vármegye 1787. decz. 23.-án meghagyta Stanislovics Pál szolgabírónak, magyarázza meg a községeknek, milyen jót akar a császár a még aug. 6. kiosztott *burgonya*-gumókkal; intse őket teljes szorgalomra, az ültetéshez szükséges burgonyát pedig a közpénztárakból szereztesse be. 1789. jan. 19. a kir. bízós újból sürgette a vetőmagvak kiosztását, mire a vármegye ápr. 13. egy napidijast fogadott fel, a ki ért a *krumpli-ültetéshez*. Az új növény meghonosításában Algyest, Sikula, Vojvogyén s Monyoró mutatkozott legbuzgóbbnak. A kir. bízós 1789. aug. 17. a jövő tavaszra már *ingyen* rendelte szétosztani a gumókat¹⁾; a tavasz ugyan már nem érte őt hivatalban, maga a krumpli-termelés azonban meglehetősen elterjedt; 1870-ben 1786 holdon több mint 26,000 b. mérőt szedtek. Arad, Szabolcs-, Bihar- és Pozsegamegyével mindenesetre az elsők közé tartozott, mely a termelés ez ágát fölkarolta²⁾, s midőn b. Dercsényi Pál 1840-ben a földművelők

közt való kiosztás végett több jó burgonyafajtát ajándékozott Arad városának, ez ezt elég érdemnek tekintette arra, hogy a bárót díszpolgárrá válaszsza³⁾.

Dohány tekintetében már 1786. híres volt Aradvármegye s a németvárosban több dohánygyáros élt, ki

messzeföldre küldte czikkeit⁴⁾. 1773-ban Tornyán, Kurticson és Szent-Tamáson már dohánykertészek laktak, kik közül 34-en panaszt emeltek Andrassy György ellen, hogy az utóbbi helyen zaklatja őket⁵⁾. Ekkor ott különösen a Kászonyiak és Marczibányiak természetették a «jó kemény és zsíros dohányt»⁶⁾. Marczibányinak az Arad és Csanád közt peres Varjasházán is voltak kertészei⁷⁾. A termelés fokozása s javítása a kormány figyelmét sem kerülte el. Kísérlettétel végett már 1783. szept. 10.-én ajánlotta a megyének a virginiai dohánymagvakat⁸⁾ s a megye, Luzer aradi kereskedő útján, Fiuméből hozatni is akart egy fontot, sőt utóbb a kormány is küldött magot. Luzer azonban, ki már Tolnában kísérletet tett a virginiai dohánnyal, lebeszélte a természetéről a megyét, mivel szerénte e faj levele 3 évnél tovább nem áll el. 1786-ban is azt jelentették, hogy közönséges dohányt a megye több helyén, pl. Szent-Mártonban, Kurticson, Szent-Tamáson, Szent-Annán, Glogovácson, Eleken a legjobb eredménnyel természetnek, a külföldi azonban nem díszlik, minek

¹⁾ Jk. 1789. 2508., 1789. 213., 1079., 1137. — ²⁾ *Schwartner*, Statistik, I. 293. — ³⁾ *Aradvárosi jk.* 1840. 947. — ⁴⁾ *Korabinsky*, 15. — ⁵⁾ *Megyei jk.* 1773. 248. — ⁶⁾ *Vályi*, 1799. II. 469. — ⁷⁾ Jk. 1788. 2156. — ⁸⁾ *HTT*, 1783. 8593.

oka egyrészt a talaj természete, másrészt a mag minősége¹⁾. 1794-ben mázsánként 10 frton adták a leveles dohányt. Maga a kincstár csak 1843. gondolt a dohány nagyobb arányokban való termesztésére. Zimánd pusztá határában a $682\frac{2}{3}$ holdnyi Fakertet 20 évre 1843. nov. 1.-től olykép adta ki, hogy a telepesek 120 holdon felében dohányt ültessenek²⁾. 1844. jan. 18. viszont Almás-Kamaráson adott bérbe 2380 holdat olykép, hogy a telepesek 595 holdon 20 éven át csupán dohányt termeszenek s a termelendő dohány felét a kincstárnak szolgáltatassák be³⁾. Medgyes-Bodzáson 1856-ban 29 dohánykertész telepedett le s 1857. aug. 20. már 100 külső és 15 beltelkes zsellér kötött szerződést a kincstárral 6 évre. E kertész-községek utóbb önállóak lettek. 1839-ben az egész megyében 25,000, 1870-ben (3544 kat. holdon) 47,617 mázsa dohány termett, az aradi dohánybeváltási felügyelőség pedig mintegy 130,000 mázsa dohányt váltott be. Az orsz. dohánykiállítást a földművelésügyi minisztérium 1876. Aradon rendezte.

A *kender*-termesztés nagyobb divatban volt a mostaninál, mert a fejréneműt a nép otthon, házilag készítette. A kendernek és lennek a Körösben való áztatását 1785. aug. 12. óta⁴⁾ többször tiltotta a vármegye, mely különben 1794-ben, midőn a kender mázsáját 8 frtra limitálta, azt a meglepő nyilatkozatot tette, hogy len itt nem terem. A csintyei híres kendert a Pogányérban szokták volt áztatni; szívesen vették a szentannai és fazekas-varsándi kendert is. Az első mesterséges kenderáztatót Aradban kincstári költségen 1881. Medgyes-Bodzáson hozta működésbe *Thaisz* Gyula kincstári bérlő, ki ott kenderőrő gépet is állított fel⁵⁾. 1871-ben lennel 70, kenderrel 3010 hold, *repceből*, mely csak az ötvenes évek végén jött divatba, csupán 74 hold volt bevetve.

Napraforgót a XVIII. század végén több holdon Deseő Ádám kir. tanácsos és aradi kamarai praefectus kezdett vetni Silingyián s belőle a brabantihoz hasonló olyan jóízű olajat üttetett, mint Rhédey Lajos Nagyváradon⁶⁾.

A *takarmányüővények* közül a *luczernát* először Almáson, 1806-ban vetette P. Nagy László⁷⁾; a *vörös lóherét* s *angol perjét*, *bükkönnyt*, s *mulhart* 1826-óta József nádor kiskjenei uradalma hozta divatba; a *balta-czimmel* hiában kísérleteztek⁸⁾. *Széna* most átlag 1 millió métermázsa terem.

A főzeléknek valók közül a vármegye 1794-ben 5—5 krajczárban határozta meg a *lencse*, *borsó*, *paszuly* és *köleskása* s 4-ben a zsemlekása itczéjét. Káposztájáról Szent-Márton, Kurtics és Elek volt a leghíresebb; 1810-ben Boros-Sebesen P. Nagy Lászlóné is 250 frt ára káposztát adott el s több haszna volt belőle, mint urának a kenyvírásból.

¹⁾ *Źk.* 1783. okt. 27. 16., 1785. 113. és 1786. 947. — ²⁾ *NRA.* 1874. 68. —

³⁾ *NRA.* 1874. 56. — ⁴⁾ *Źk.* 1785. 558. — ⁵⁾ Leírása: *Bihari Gazda*, 1881., 88—9. —

⁶⁾ *P. Nagy*, Arad. V. 120. — ⁷⁾ *U.-o.* V. 193. — ⁸⁾ *Źsözágism.* 16.

A *gyümölcsstermeszlés* meglehetősen virágzott. 1735. Simánd és — néhány évtized múlva — Kurtics sárga- és görögdinnyéjét a megye határain túl is ösmerték. Atzél István a század elején jött reá, mily kitűnő fajta a borosjenei parochialis kertben termő törökalma, melyet azután Sikulán nagyban termesztett s Pesten, Bécsben is nagy tetszéssel találkozott, midőn bemutatta. A *sikulai alma* azóta Magyarország pomológiájának elősmert büszkesége¹⁾. Híres volt a déznai muskotály is és a gyuliczai pogácsa-alma is. A hegyvidéki oláhok almáikat levítették az alföldre és gabonával cserélték be. A roppant mennyiségben termelt *szilvából* erős pálinkát főztek. A megye különösen 1789. május 21. óta bízta a lakosokat szilva- és egyéb gyümölcsfák ültetésére²⁾. Böven volt *barack* és *dió* is. A ravnai diófákat hagyomány szerint az első Jóság ültették. A gyümölcsnemesítés tekintetében jó példával járt elül Atzél István, P. Nagy László, Horky István (1835. táján buttyini jegyző), a Kornély-család, mely Mézesen édes gesztenyével tett kísérletet, Öry Ferencz (1857—76. soborsini jegyző) s újabban az arad-csanádi vasútak igazgatósága. 1769-ben már sok *eperfa* volt elültetve a megyében, mely az első epreskertet Glogovácson rendeztette be, hogy csemetékkel azután onnan láttasson el más községeket is³⁾. 1847. előtt még jókarban volt ez az epreskert, mint az aradi, csintyei és b.-sebesi is. 1780. táján Szent-Annán a dült, esett, korhadó juhar- és szilfákban, melyeket kertekben, árnyékban helyeztek el, a lakosok *gombákat* termesztettek s majd mindennap friss gombával élhettek⁴⁾.

A *szőlőművelés* hanyatlott ugyan a török hódítás idejében, de csakhamar újabb virágzásnak indult. Ménesiben, hol az aradi, soborsini, almási, paulisi és solymosi katonáknak 1715-ben már szölleik voltak, 1709-ben Brankovics György, majd 1726. az aradi minoriták, 1744. táján a Mária-Terézia-hegyen Grassalkovics Antal kezdte nagyobb mennyiségben készíteni a vörös aszút, melynek zamatját Bonbardi már 1718. dicsérte Magyarország topographiájában; ellenben Bél szerint csak «nem rossz ízű», ha jobb is, mint a megye többi közepszerű vörös bora. Másdrangúnak mondja a kovaszinczit, gyorokit, harmadrangúnak a radnait, negyedrangúnak a solymosit és paulisit. Galsa, Muszka és Jenő elhanyagolt szőlőskertjeiben többnyire már csak konyhanövényeket termesztettek; a Mokrán és Jenőben szűrt kevés bort azonban jónak találta Bonbardi. Brankovics, Csernovics és mások ménesi szölleiben a nép hite szerint aranyporos fűrtök teremtek. A kisebb gazdák, kivált Ménes vidékén, csak a marosi határörvidék felosztatása után kezdtek nagyobb gondot fordítani a szőlőművelésre; így különösen Squarics és Vankay alispán, illetőleg Squarics leánya s Edelspacher György híresedett el a «mázsola-bor» készítéséről. Csakhamar közmondásos lett, hogy «tokajit a betegnek, ménesit az egész-

¹⁾ L. e. könyvben, II. 252. — ²⁾ *Űk.* 1789. 1629. — ³⁾ *U.-o.* 1769. 122., 1770. 88., 93., 1773. 134, — ⁴⁾ *Magyar Hirmondó*, 1780. 464.

ségesnek!» s Baróti Szabó Dávid a «Parasztí majorság»-ban (11. könyv) 1780-ban már megénekelte, hogy «a somlyai, ménesi grófok táblájokra megyen». Hatvan év múlva Vörösmarty zengte meg a ménesi bort, mely sötét, mint a cigányleány és «benne a szív édes lángja ég!» Hasonló lelkesedéssel írnak róla a régibb tudósok is. «A ki — mondja 1779-ben hazánk természeti viszonyainak kitűnő ismerője, Grossinger¹⁾ — vörös, sőt sötétvörös borra szomjazik, először is Aradmegyébe térjen; Ménesen, Mokrán, Pankotán oly nemes bort talál, mely mögött messzemarad a burgundiai s más híres bor. A ménesi és kovaszinczi borok oly szeszeseek, mintha tűz égne alattuk. Fínomságuk és édességök miatt nem kevésbbé ajánlatosak a világosvári s a szomszédos galsai szőlők, melyek a külföldiekkel mind méltán versenyezhetnek.» «A tokajinak — szól Schwantner²⁾ — legméltóbb vetélytársa Homérnak az az isteni itala, μελιθής οἶνοῦ εῤῥόθροσ (kellemes édességű bor), mely a ménesi hegyen érik s mely némelyek szerint előbbvaló még a tokajinál is.» »Ki nem hallotta hírét — kérdezi Magda Pál — a ménesi sötétvörös, mézédességű, fűszerszámos és erős bornak?»

Mióta 1785. jún. 24. kimondta a megye, hogy nagyobb gondot kíván fordítani a szőlőművelésre, s a királyi biztos 1788. nov. 2.-án fölvetette azt a kérdést, mi módon lehetne több ménesi bort nyerni, valóban mind több és több terü-

letet ültettek be. Így pl. Pankotán a Szodomláp végén 1801-ben, Boros-Sebesen Kosztolányi János tisztartó és Thuróczy Taddé ispán, Kocsobán Nagy János (jó szerémi zöldet), Ravnán Jósa Gánul, Konopon, Déznán és Laázon a Török- s Mézesen a Kornély-család, Silingyián és Lugozón Deseő Ádám, Boros-Sebesen (300 holddal) 1828-ban gr. Königsegg, 1840. a paulisi Boroshegyen Boros József stb.; sőt a síkságon is, hol pl. a feketegyarmatiak 1794. okt. 25.-én kérték a szőlőültetés megengedését, Szemlakon pedig 1797. kezdték meg. A század végén Aradban már 19 borvidék (Mokra, Pankota, Magyarát, Ágris, Muszka, Almás, Galsa, Világos, Kovaszincz, Kuvin, Gyorok, Ménes, Paulis, Kladova-Radna, Dézna-Kocsoba s a kertiek közül Arad s vidéke és az Erdőhát) volt ismeretes³⁾. A termelők a XIX. század elején nagy pinczéket építettek; Pankotán az uradalom 1806-ban kettőt is 20,000 akóra; Apatelkén Atzél István 1808-ban, a Rákóczy-pincze átalakításával, a megye legnagyobb pinczéjét készítette. Csak a XIX. század elején jöttek divatba Arad-Hegyalján a ritkán szűrtött bortaposó zsákok, melyek segítségével előbb végezték a

¹⁾ Hist. Phys. V. 177. — ²⁾ Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798. — ³⁾ P. Nagy, Arad, VII. 61—162. (Kézirat).

szüretet s több fejr bort is nyertek¹⁾. A rendi időkben nagyon vígak, zajosak voltak a szüretetek, kivált a magyarádi Nagy- és Kis-Úrihegyen, hol kolnáról kolnára jártak a vendégek s velök a cigánybandák, sőt hébe-hóban a vándorszínészek is²⁾. Mind sűrűbben látogatták a szüreteteket a kereskedők, hogy necsak Magyar-, hanem Lengyel-, Orosz- és Németországban is piacokat teremtsenek az aradi, főkép ménesi boroknak. 1832-ben a 12,000 hold hegyi és 8000 hold síksági szőlő már körülbelül 470,000 akó bort termett³⁾. Harmincz év múlva 120—130,000 akóra tettek csupán a ménesi asztali, 8—9000 akóra a ménesi aszú, 6—7000-re a ménesi mászás és 100,000 akóra a magyarádi jó fejr asztali bor évenként való mennyiségét⁴⁾. 1860—70. közt a középtermés 143,014 akó volt.

1720-ban 3—4 akóra tették az egykapás síksági szőlő termését s annak akóját 1,—1½ frton adták. Az 1741. évi limitatio szerint a ménesi, paulisi és gyoroki borok itczéje (mint a budaié) 6, a többi hegyi boré pedig 5 kr, akója tehát 3 frt 20—3 frt 84 kr. volt. 1751-ben Csernovics már

6 frtjával számította a ménesinek akóját, 1762. pedig 18 frtra emelkedett a ménesi aszúnak akója, míg 1807-ben Galsán a mustért is 6—7 frtot fizettek. Így Arad bortermése ekkor évenként a legenyhébb számítással is 3 millió frt értéket képviselt.

A borkereskedéssel az első nagyobb kísérletet Grassalkovics tette, ki 1745. Ménésről Csehországba, sőt Buccariba és Fiuméba is szállított borokat. 1751. évi követútasításában Arad már az Angliába s általán a külföldre irányuló borkereskedés könnyítését sürgette. De még 1770. aug. 16. is úgy nyilatkozott a vármegye, hogy a nagy távolság s a közlekedés bajossága miatt senki sem vállalkozik borkereskedésre. 1776. sem Svájcba, sem Angliába nem akartak kivinni bort, de rá mutattak, hogy akónként 20 frtjával szállíthatnak Bécsbe, honnan más vállalkozó a bort nyereséggel küldheti tovább. 1783. azonban Lutter aradi kereskedő kísérletképen megint egy akó ménesi aszút küldött Angliába, a kormány pedig azonnal felhívta

¹⁾ *Hazai Tud.* 1807. 5. — ²⁾ A mokrai szüretet 1804-ben versben írja le *P. Nagy*, *Orodias*, 274. — ³⁾ *Schams*, Ungarns Weinbau, Pest, 1832. Helyesebben 9459.⁵⁷ kat. hold (magan a promontoriumon 7400 hold, vagyis 4260.⁴¹ hektár állt művelés alatt. — ⁴⁾ *Reviczky* Szevér az Ország Tükrében, 1862., 261.

a vármegyét, buzdítsa a termelőket, hogy Fiuméba s onnan Svédországba mentül több bort küldjenek. De még az is bizonyos feltűnést keltett, midőn Trajtler János gyoroki bognár 1795-ben 20 akó ménesi aszúval neki mert indulni Bécsnek; az oceánon való szállításra pedig csak Jalics F. A. és társa vállalkozott, kik 1846. decz. 25. néhány akó 1841. évi ménesi aszút indított útnak Triesztból. A küldemény 1847. július 3. ért New-Yorkba; mivel azonban a címzett onnan elköltözött, csaknem két évi veszteglés után a bort 1849. ápr. 3. visszaküldték Triesztbe, hová augusztus elején jutott el. A hatóság a hordókat felbontatván, kitűnt, hogy útközben a bor seprős lett ugyan és fogyott, de javult is és kábító, kellemes illatot nyert¹⁾. Fényesen bebizonyult tehát, hogy a ménesi kiállja a tengeren való szállítást; s bebizonyult ez a paulisi fejér és vörös borokról is, melyekből Kornis József 1860. novemberében küldött néhány akó Rio-Janeiroba, hová azok 1861. márcziusában jó állapotban érkezvén meg, azonnal újabb 50 akóra kapott megrendelést²⁾. Ugyanakkor gr. Zselénszky

László egyszerre 2000 akó aradhegyaljai bort küldött Londonba Diósy világhírű pinczéjébe s ezzel hatalmas példát adott a borkereskedésre. Az almási rizlinget Rómába (Triesztből Anconáig) Mezei Péter kezdte szállíttatni. Ezek után mindjobban emelkedett a borkereskedés, mire maga a kormány is gondot kezdett fordítani, hogy e vidéken teljesen meghonosúljon az okszerű szőlőművelés és pinczegazdaság s 1881. fölállította a ménesi vinczellérképző-intézetet³⁾. Akkor azonban 1880. júl. 26. Kövér Gábor aradi szőlőjében már megállapították a phylloxera jelenlétét s ha aug. 12. megkezdtek is a szőlők szénkénegezését s másképen is védekeztek a baj ellen, 1887. novemberéig a phylloxera már 1600 holdat támadott meg s 860-at teljesen el is pusztított, azóta pedig még több kárt tett. Arad ősrégi szőlőművelése azonban még éppen nem lett a történelemé s a baj, ha igen nagy is, aligha nagyobb az elhagyott területek száma, mint volt 1700. táján, a mire pedig a művelés ez ágának virágzása következett.

Erdőgazdaságról csak a XVIII. század második felétől fogva lehet szó. A hatalmas makktermő erdőket Solymoson és Oháton kezdetben

¹⁾ Galgóczy, Magyarorsz. mezőgazd. stat. 287. — ²⁾ Gazd. Lapok, 1860. 269. —

³⁾ Képét l. e könyvben, II. 376. l.

csupán a marosi határőrök használták disznaiak számára és favágásra. 1735. Erdőhegytől Világosig és Komlósig még csaknem összefüggő erdőségek voltak, a nyugati részen azonban alig akadt fa s azért méltán röhatta meg Bél Mátyás a lakosokat, hogy «nem ültetnek fát utódaiknak». A fűzfák ültetése ellen még 1775. decz. 19. is azzal tiltakozott a megye, hogy így is elég erdeje van. 1732-ben III. Károly a modenai herczegnek úgy adta az erdőségeket, hogy azokat az erősségek, várak és tárlházak számára a kincstár használhassa s azért 1767-től Szlávy Pál, a kir. ügyek igazgatója, többször tiltakozott az ellen, hogy e megyében derűre-borúra irtják az erdőket. A kincstár területén a jobbágyoknak csak 2 frtjával engedett egy-egy ölet vágni, míg a földesurak ingyenes vágást engedtek. A paulisi, ménesi, pankotai, világosi, almási, kertesi és borosjenei erdőket pusztították legjobban. Ezeknek kímélése végett a kormány 1772. decz. 28. még azt is elrendelte, hogy a jobbágyok házait ne fából, hanem tartósabb anyagból építsék, II. József pedig, *Vizner* Ferencz személyében, külön erdőmestert nevezett ki az aradi erdőségek rendbentartására s a

marosmenti erdőségek megvizsgálására 1785. végén külön is kiküldte Beöthy János bihari alispánt és Szervánszky Ádám kincstári mérnököt. A megyét már bosszantotta ez az aggságoskodás; 1785. decz. 9.-én kijelentette, hogy a pusztításnak nyomát sem találja, mert még a kincstár számára ingyen adott hajóépítési fák is jobbadán olyan törzsekből kerülnek ki, miket a szél tört ki, vagy a mik a zátonyokon fennakadnak, úgy, hogy ezt inkább tisztításnak, mint pusztításnak nevezhetni¹⁾. Sikula még a XIX. század első felében is a 90 km. hosszú Lunka-erdő tövében feküdt s az erdők kíméletlen pusztításának vádjá inkább ezen kor földesuraira vonatkozhatnék; a Rovina végén pl. egyszerre 500 holdat vágtak ki. Viszont azonban maguk a földesurak is törődtek már az erdők rendes kezelésével; pl. a kisjenei uradalom 1840. óta²⁾. Duschek József aradi kir. erdőmester pedig, egy 12 tagból álló erdőszemélyzet élén, azon szellemben működött, melyben atyja, az erdőszet hírneves írója hatott a magyar erdők művelése s fenntartása érdekében³⁾. Míg 1819-ben 290,109, — 1847-ben 481,151

¹⁾ *Jk.* 1768. 26., 78., 118., 1773. 67., 1785. 221., 369., 955., 1068., 1075. *NRA.* 1431. 12., 1173. 32. — ²⁾ *Erdészeti Lapok*, 1862. 212. — ³⁾ *Márki*, Elfelejtett érdemek. Pesti Napló, 1883., 333. sz.

s 1869-ben 310,030 hold erdőt vettek föl, a második esetben kétségtelenül kisholdakban¹⁾. A roppant tölgyes erdőkben számtalan sertést hízlaltak s belőlük igen sok tüzi- és szerszámfát adtak el Békés-, Csongrád-, Torontál- és Csanádmegyék számára.

Általában véve a nemes vármegye utolsó esztendejében Aradmegyében 1.183,421 kisholdat műveltek és pedig 410,764 hold szántóföldet, 131,220 h. rétet, 23,523 h. szőlőt, 11,740 h. kertet, 481,154 h. erdőt és 125,020 h. legelőt. A termelőnek sok mindenféle bajjal kellett megküzdenie. 1830—80-ig, ötven év alatt, csak 10 évben volt jó s 12 évben közép, ellenben 23 évben rossz termés, 6 évben pedig semmi sem termett. Hat évben uralkodott aszály, hat évben túlságos nedvesség, öt évben az üszög, ugyanannyiszor a köd, háromszor a dér, egyszer-egyszer a jég, rozsda, fagy, a sok rovar s egyszer a hó alatt való kipállás tette tönkre a gazdák reményégeit²⁾. Különösen nagy szárazság uralkodott 1720., 1726., 1772., 1787., 1794., 1816., 1846., 1847., 1857., 1859., 1861. és

1863. s 1785—95-ig 11 év alatt öt inséges esztendő volt. Máskor viszont a sok árvíz okozott károkat. Így pl. 1738—1851-ig 33-szor öntött ki a Maros és magát Aradot 1769—1841 közt 21 nagyobb zivatar, szélvész és felhőszakadás érte³⁾. Kevesebb baj volt a sáskákkal, melyeket 1748. még csak hírből, 1782, azonban már tapasztalatból is ösmert a vármegye⁴⁾. A phylloxera vastatrix 1880. jelent meg először Arad területén. A vetéseket pusztító verebek írtásáról már szintén volt szó.

A bányaművelés, az őstermelés harmadik ága, Aradban elég mostoha sorsban részesült. A török hódítás után a Maros és a Fejér-Körös iszapjából Aradban elég aranyat mostak ki a cigányok és a jobbágyok⁵⁾. A déznai uradalomban szokásos aranymosásról és vasbányászatról a kincstár a modenai herczegnek 1732-ben tett adomány alkalmával sem mondott le. A berzovai patakban még e század elején is aranyat mostak s azt Oroviczán adták el⁶⁾. De rendszeresen még Mária Terézia idejében is csak a vasat s 1711—1753. táján a nádasai rezet és aranyat bányászták. 1776. júl. 18. kelt jelentés szerént⁷⁾ a kincstárnak Monyászában és Ó-Déznán s a

¹⁾ Magda, 480., Fényes, II. 423. Gaal, Aradi keresk. kamara közgazd. leírása, 71.

— ²⁾ Vidékünk termési viszonyai. Alföld, 1881. 167. — ³⁾ Részletesen Lakatos, II. 143—152. — ⁴⁾ Jk. 1748. 11., 1749. 5., 1782. 11. — ⁵⁾ Bél kézirata. — ⁶⁾ Fábrián, II. 58. — ⁷⁾ Jk. 1776. 151.

Jósa-családnak Ravnán volt egy-egy vasbányája. Ezekből havonként mintegy 200 mázsa vasat verhettek. A szükséges érczet vagy követ az illető uradalomban fejtették, ott olvasztották ki az anyagot s ott égették a szenet is. II. Józsefnek 1781. okt. 26. kelt leírata alapján a rézbányai bányahivatal 1782. júl. 27. adott engedelmet a két Jósa Tivadarnak, Péternek és Miklósnak s Institoris Györgynek és társaiknak, hogy a Miksa-féle bányaszabályzat 2. cikkének 1. és 6. §-a értelmében a vasbányákat s a 40. cikk 1. §-ához képest a kohókat és olvasztókemenczéket Ravna határában tovább is üzemben tartás¹⁾. 1782. ápr. 13. Matheis Mátyás Vallemárén egy fölhagyott bányában, 1783. Institoris György a zimbrói Szakaturáciban, mások a Ponorásban s Bortus Demeter a Vale-Moristyében kért engedélyt kutatásra a nagybányai bányabíróstól, mely még azon évben bízost küldött ki, hogy az Arad, s más megyék bányáiban előfordult hibákat megvizsgálja²⁾. Ennek az lett a következése, hogy a kormány 1784. ápr. 13. a bihar- és aradmegyei bányákat a rézbányai bányahivatalhoz,

illetőleg a bánsági bányakerülethez csatolta³⁾. Egyesek a Pojánát mindjárt a következő években szorgalmasabban is kezdték kutatni s a kormánynál is feltűnést keltett, hogy Szatúrón 3 lat aranyat találtak. Bővebb megvizsgálás végett az alispán fel is küldte a leletet; de erről többé nincs emlékezet⁴⁾, mint arról sem, hogy Vallemárén Lakner Bertalan talált-e csakugyan rezet és ezüstöt⁵⁾. Csak hiú vágyakat keltett a kladovai és kovaszinczi ezüst- és rézbányáknak 1799. táján megkezdett művelése⁶⁾, melyben Bene, Bohus és Bittó volt a fő vállalkozó⁷⁾.

Ekkor már egy részvénytársaság, melynek tagjai közé tartozott Kászonyi András, Jenovay János és Schwabin Borbála is, nagy tűzzel, de kevés sikerrel látott a *milovai* rézbányák műveléséhez. Ottvoson, a milovai völgyben 1781. nov. 4. megnyitott bányában, csak 1782. decz. 13. találták az első rezet⁸⁾. A társaság igazgatósága azonban sohasem számolt a részvényeseknek, kik tehát még 1783-ban igyen átadták e bányákat a kamarának. Az oraviczai bányahivatal 1786. táján Tolnay

¹⁾ *Borossebesi urad. lt.* Jahn Vilmos szíves közlése. — ²⁾ *A nagybányai bányakapitányság levéltárából.* Dr. Németh Kálmán szíves közlése. — ³⁾ *IITT.* 8095. — ⁴⁾ *U.-o.* 1786. 53,082. és 1787. 4427. *Journal des Com.* Arad 1786. 115. és 1787. 280. — ⁵⁾ *Nbányai lt.* 1786. — ⁶⁾ *Vályi,* II. 380., 423. *Lóczy,* Földt. Közl. 1876. 277. — ⁷⁾ *P. Nagy,* II. 25. — ⁸⁾ Radnai protocollum, I. 158.

Ferenczre, 1790-ben pedig Kirschlager Jánosra bízta a gondnokságot s rövid idő alatt 100,000 forintot költött e bányákra¹⁾; de mindamellét is haszon nélkül, hogy évenként mintegy ezer mázsa rezet ásatott²⁾, ide nem számítva a Rossia határában levő 3 bánya rezeit, melyet szintén itt olvastottak ki³⁾. 1815. táján azután egyszerre abbahagyta a kincstár az egész vállalatot s a bányászok ekkor, mint zsellérek, urbarium alá estek⁴⁾. Még rosszabbul járt az a Farkas nevű magyar ember, ki a század végén *Aranyág* beroskadt bányagödreiben keresgélt aranyat, de csak aknaácsolatokat talált⁵⁾. Nem járt jobban Heiser Gottfried sem, ki 1793. júl. 6. s Bortus Dimitri, ki 1801. jún. 29. a radnai Godian kutatására kért engedélyt⁶⁾; abbahagyott munkájok folytatására a harminczas években ismét alakult egy társaság, de ez is csakhamar belefáradt az ezüst és réz keresésébe⁷⁾.

Valóságos szenvedélyé vált a kutatás.

Egymásután küldözgették be a kincsekre vágyó aradiak a megyéjük területén gyűjtött ásványokat, hogy azok alapján kutatásra való engedélyt, Muthungot vagy Schurf-Zettelt kapjanak. Így egy prezești lakos 1800. máj. 5. a kiszindiai hegységben minden érczre, Kászoni Andrásy József 1807. márcz. 2. Jószáshelyen a Parco Grujulujban és Dealu Grujában fölfedezett aranyra és ezüstre, Szűts Ursz 1814. július 12.-én a kaszójai Gossurában aranyra és ezüstre, Süch János 1815. május 25. Vallemarében ezüstre, Vajda Mihály 1815. május 25. a nyágrai Blája Vestinában ezüstre és rézre, Bortus Sándor 1815. aug. 29. a zimbrói völgyben, Nutz János 1816. máj. 2. Pojenben s Román Tógyer 1816. júl. 21. Pleskuczában aranyra ezüstre s ólomra, Jeleni Ferencz zimbrói lakos 1818. jún. 4. a jószáshelyi Gruji-hegyben aranyra, Mezei Sándor huszár 1823. okt. 21. régibb művelés alapján Korbest határában rézre⁸⁾, Kovács András ispán 1825. febr. 19. Rossia határában rézre és ezüstre kért Muthungot s a legtöbb meg is kapta, kivéve éppen az utolsót, ki pedig 150 mázsa réz-érczet és 4 mázsa ezüstöt küldött beváltás végett, mielőtt a bányaművelésre szabadalmá lett volna. Ő azonban már magyar értesítést kapott a bányahivataltól, mely Aradban 1782—1825. közt 82 kutatási engedélyt adott ki⁹⁾.

Legreálisabb vállalkozások voltak a vasbányák. Ó-Déznán a Törökcsalád, Új-Déznán a Restyirátában s a Zúgóban 1789. óta Fischer Ferencz, Monyászán a Névery- s Ravnán a Jósa-család dolgoztatott. A nyert vasanyag súlya és értéke

¹⁾ *Megyei jk.* 1786. 1433., 1598.; 1790. aug. 5. 13., 1794. 110., 1795. 702. —

²⁾ *Vályi*, II. 612.; *Magda*, 480. — ³⁾ *P. Nagy*, Arad, II. 47. — ⁴⁾ *Fábián*, II. (kézirat), 54.

— ⁵⁾ *P. Nagy*, III. 2.. — ⁶⁾ *Nagybányai lt.* — ⁷⁾ *Parcz*, 18. — ⁸⁾ A derék huszár magyarály adta be folyamodását, de a bányahivatal visszaküldte, hogy németül adja be. Különben

egy ízben 15 mázsa 44 font érczért 49 frt 30 krt., máskor egy mázsa tiszta rézért 8 frt 24 krt kapott. — ⁹⁾ *Nagybányai bányakapitányság lt.*

	Monyásza		Ó-Dézna		Zúgó		Ravna		Restyirata	
1811.	795 m.	88,047 frt,	380 m.	57,000 frt,	630 m.	62,112 frt,	430 m.	11,450 frt,	241 m.	24,907 frt
1812.	147 „	25,298 „	165 „	24,750 „	280 „	40,775 „	149 „	20,204 „	215 „	27,650 „
1813.	995 „	13,074 „	227 „	2,336 „	899 „	10,944 „	143 „	1,484 „	710 „	8,500 „
1814.	635 „	9,554 „	341 „	4,434 „	271 „	3,252 „	405 „	4,425 „	202 „	2,180 „
1815.	739 „	21,165 „	380 „	9,000 „	360 „	7,350 „	620 „	15,755 „	300 „	6,160 „
1816.	425 „	10,643 „	250 „	6,000 „	235 „	7,050 „	200 „	4,000 „	200 „	6,000 „
1817.	511 „	15,337 „	400 „	10,000 „	550 „	13,750 „	20 „	400 „	400 „	10,000 „
1818.	459 „	7,803 „	400 „	6,000 „	402 „	8,040 „	20 „	400 „	335 „	6,700 „
1819.	325 „	4,755 „	250 „	3,750 „	374 „	6,620 „	szünetelt		290 „	4,350 „
1821. 1)	430 „	7,307 „	311 „	5,598 „	599 „	10,183 „	szünetelt		299 „	5,083 „
összes.	5661 m.	202,983 frt,	3104 m.	128,868 frt,	4600 m.	170,076 frt,	1687 m.	78,118 frt,	3192 m.	99,530 frt

Vagyis 10 év alatt 5 bányában 679,575 frt értékű 18,244 mázsa vasat fejtettek, melyről a kincstár számára huszadot kellett fizetni²⁾. Bogdanovics Dávid zimbrói bányája 18 mázsa vassal 1821. kezdett szerepelni. Ellenben korán abbahagyták Radna mellett a grossi bányákat, melyekben pedig elég limonitot (barnakövet) találhattak³⁾. Monyászában a Néveryek jó csinált útakon szamarakon és száz lovon hordatták a vas-hámorhoz szükséges vasat, melyet a megyében legbővebben itt nyertek. 6—9 méternél ritkán hatoltak mélyebbre, hogy a szemes vasércz-lerakódásokat felszínre hozzák; a mint összefüggő mészkőtömegre akadtak, rögtön abbahagyták a turkálást s más rablótelepet kerestek. Csak 1861. óta művelik czélszerűbben a bányákat. Ó-Déznán, hol 1786-ban 130 bányász dolgozott, száz év múlva csak 64—83 dolgozott, az egész megyében pedig 347. — 1875. csupán 90,232 □ méter vājnaterület volt engedélyezve aranyra, ezüstre és rézre. A legérdekesebb kísérlet volt aranynerésre Szabó István-néé, ki 1850-ben társulatot alakított s Aranyágon éveken át kielégítő eredménnyel dolgoztatott, mert egy mázsában mintegy 21 font aranyat talált s a mellett havonként 160—180 mázsa rezet nyert⁴⁾. Az iltyói Koszta Ogoruljban 1812. egy régi bánya felnyitásakor talált természet szintén csak rövid ideig ásták. Tovább művelték a korbesti Mesteröljában levő elég gazdag rézbányát s a rosiai Hanulászka- és Kamaruczka-hegyekben, a Kukályevölgyben s a duudi Anna-bányában levőket is⁵⁾. — De 1875-ben már csak Duudon fejtettek rezet. Ekkor 90,232 □ métert — ugyanannyit, mint az érczre — számítottak egyéb ásványokra és 2.916,320 □ métert vasra. Újabban rendszeresen fejtik a 62⁰/₀-os tauczit, továbbá a s.-bucságai, temesesti, trojási és toki vaskövet is. Kutatásra 1875-ben 66-an, 1876-ban 42-en nyertek engedélyt.

1) 1820-ról nincs kimutatás. — 2) A nagybányai lt. számadásaiból. — 3) Lóczy, Földt. Közl. 1876. 284. — 4) U. o. 1876. 278. és *Parecz*, 17. — 5) *Fábán*, II. 72., 75—6. és 116.

Mészégetésről nevezetes volt a galsai Varnyicza-hegy, továbbá Agris, hol 1806. táján 25—30 kemenczében sok ezer köből meszet égettek s azt többnyire helybeli lakosoknak adták el, kik azután az alföldre fuvarozták. Magánosak kemenczeitől az uraság dézmát szedett¹⁾. Ezenkívül még különösen Musztest, Zöldes, Kavna, Almás és Solymos-Bucsáva foglalkozott mészégetéssel. A mész köblét a lakosok 51—54 krajczáron vették s az alföldön 3—4 r. frton adták el. Bucsáva 1838. annak emlékére kapott czímerébe mészégető kemenczét, hogy 3 kemenczében 1806. ott égették az új megyeházához szükséges meszet; pedig a Capu-Voji-hegy, melyből a mészkövet fejtették, már a zöldesi határban van²⁾. Zöldes és Madrizest határában Tessedik Sámuel már 1806. talált porcellán-égetésre alkalmas agyagot s 1890-ben Zöldesen csakugyan állítottak is *portland-czementgyárat*. *Agyagjáról* Duud, Agris és Draucz híresedett el legjobban. Az aradi, szentannai és lippai fazekasok jobbadán onnan vitettek agyagot. *Kőbányákat* a szükséghez képest nyitottak. Koller József János kir. tanácsos a magyar kamarának már 1765. okt. 4. jelentést

tett a paulisi hegyekben előforduló ásványok minőségéről, de csak az aradi várhoz szükséges köveket fejtették ottan³⁾. Pankotán a Bokréta-hegy s Radnán, Hatinczon, Odvoson stb. a kőbányák sódarálóhoz, vályúkhöz, sírkeresztekhez stb. való követ szolgáltatnak. Szelezsán és Bárda (Buttyin mellett levő) kőbányait kivált a század elején, Galsáét, Apatelkét a század végén használták.

A galsai gránitbányatársaság részvényeire való aláírásokat 1886. május 25. nyitották meg. Szuszán határában egykor jó malomköveket, a pankotai határban pedig 1801-től vörhenyes fenőköveket fejtettek. Ösmerték, de nem használták kellően a Józsás közelében levő Kreminyósza tűzköveit, pedig 1787. szept. 11.-én maga a kormány is száz arannyal kecsegtette, ki a megyében puskákhoz való és a francziával fölerő kova-telepet fődözne fel⁴⁾. Már 1806-ban beszéltek, hogy Kiszindia határában egész krétahegy, a bogyesdi Csetaczelben pedig porcelánföld van; a Kozmák és Hollakyak acsuczai szölleiben szanaszét heverő pompás karneolokat, melyekről 1858. Jókai Mór is olyan álmélkodva emlékezett⁵⁾, csak ritkaságképen gyűjtögették, pedig már csiszolásukra is gondoltak⁶⁾. A Maros völgyének egyik ösmertlen helyén 1894-ben állítólag nemes opált, zafírt és lazurköveket találtak, melyeket Amsterdamban csiszoltak is. A monyászaí vörösmárvány-bányát csak újabban művelik.

Az *ásványvizek* közül a korszak elején (1718.) csupán a déznait (helyesebben monyászaí) emlegették. A század végétől fogva már egész

¹⁾ *P. Nagy*, III. 19. 24. és *Fábián*, II. 110. — ²⁾ *P. Nagy* naplója 206., 209., 242., 248—9. — ³⁾ *NRA*. 1431. 12. és 1468. 30. — ⁴⁾ *HTT*. 1787. 32,983. — ⁵⁾ Magyarhon szépségei. 2. kiadás, 47—48. — ⁶⁾ *P. Nagy*, V. 162., 174.

társaságok nyaraltak a kies fekvésű monyászházi fürdőben, melynek azonban 1830. még mindig csak 2 tükörfürdője s 4 lakószobája volt. A 9 és 32°C. közt levő hőforrásokot alaposabban Kéry Imre elemezte s azóta növekedett is a fürdő látogatottsága. 1864. új fürdőháza, 1893. pedig szárnyvasút épült odáig. A Menyháza elnevezést Kéry Imre hozta divatba; 1894. aug. 6.-án azonban a fürdő hivatalosan is e néven kapott postahívatal¹⁾. Aradmegye legtöbb ásványvizét 1806. Rósa József megyei főorvos, a mokrait pedig még Kitaibel elemezte. 1786. Ottlaka határában az ér mentén savanyúvíz-forrásra bukkantak. Ugyanakkor a világosiak közköltésen egy hatóes remetelakot építettek az ú. n. Firigyó (Feredő) fölé, melynek jó magasan buzgó hidegvíz-forrását gyógyító erejűnek tartották s oda a betegek, sőt egészségesek is oláh szent György napján búcsújárni mentek²⁾. A környék a Kertes határában levő langyos fürdőt is használta s lehűtve borral mint savanyúvizet itta. Figyelmet gerjesztett a kavnai kénes, langyos kút is, mely soha be nem fagyott³⁾. A pankotai langyos forrást Dietrich bárónő kitisztíttatta s azt a lakosok két nyáron át fürdő gyanánt használták, de azután fölthagytak vele; pedig 1861-ben dr. Paulus bécsi orvos vizét a vöslaihoz hasonlította. Szóval »hegyen és völgyön annyi itt a kincs, — azt kérdezhetnéd, hogy még mije nincs?» De nincs, úgy látszik, elég vállalkozó szellem, mely az őstermelésnek harmadik ágát, a bányaművelést és az ásványvizek ügyét egész hathatósan emelni akarná. Pedig hogy sok elhanyagolt kincse van Aradmegyének, arról e száraz történeti vázlatnál meggyőzőbben tanúskodhatik a vármegye geológiai leírása.

¹⁾ Böven ismertette e fürdőt könyvekben és cikkekben Kéry Imre. — ²⁾ Fábán, II. 85. — ³⁾ P. Nagy, V. 122. és 141.